

Schelling: Clara

Über den Zusammenhang der Natur mit der Geisterwelt

„Isten adta őt nekem, a halál nem ragadhatja el tőlem.”¹

Bevezetés

Dolgozatomban Schelling töredékben maradt *Über den Zusammenhang der Natur mit der Geisterwelt* című, egyre nagyobb figyelemnek örvendő művét járom körül. A *Clara* szerkesztői címre hallgató mű alapján a *halál* eseményét, a *halálon túli élet* lehetőségét és a *lélek halál utáni sorsát* vizsgálom meg. Mindeközben igyekszem elemezni Schelling Caroline, a felesége miatti gyászát, és finom pszichológiai utalásokkal magát a filozófust is új színben feltüntetni. Filozófiai gondolkodását gyásza eszmei - művészi megjelenítésének tekintem, melyet ugyanakkor nem csak önmaga számára, hanem sok ember számára írhatott, természetesen komoly filozófiai szándékkal. Jóllehet a mű kevésbé ismert, de az általa taglalt téma – a halál – jól illeszkedik Schelling filozófiai útjába, olyan témák közé, mint a szabadság, a transzcendencia vagy a természetfilozófia. Szoros kapcsolatban áll több művével is, én azonban a többitől kicsit elkülönítve, személyes térbe helyezve szeretném megvizsgálni.

A halál témaköre

A halál és a szellemvilág témaköre természetes módon foglalkoztatta és foglalkoztatja napjainkban is az emberiséget. A halál lezárása egy korszaknak és kapuja egy ismeretlen létformának – vagy éppen a nemlétezésnek. Igényünk van arra, hogy a halál utáni folytatás lehetőségéről gondolkozzunk, még ha sokan félelemből hátat is fordítanak ennek a belülről jövő készítésnek. Pedig emberként az a végzetünk, hogy a halállal befejeződjön földi életünk, hogy „megéljük a halált”. Szükségszerű tehát, hogy a halált ne csak megismerjük, elfogadjuk, hanem továbbgondoljuk. Érdekes módon a halál nem volt mindig tabu-téma. Egyes korábbi történelmi korszakokban másképp viszonyultak az emberek a halálhoz. Pilling János VI. századtól kezdődő elemzését követve például észrevehetjük,² hogy nem hárították el a halált az emberek. Tudták, hogy az életük természetes része, és erre tudatosan készültek. A haldoklás folyamata ennek megfelelően a közösségben zajlott.

¹ Részlet Caroline sírfeliratából.

² „A VI. századtól a XVIII. századig ősi családiasság fűz a halálhoz és a halottakhoz. A halál a Sors egyik mozzanata, de nem állítja meg teljesen a létezés folytonosságát; a szertartásban mindenki részt vesz, mindazok, akik a haldokló ágya körül összegyűltek, de a szertartást maga a haldokló irányítja.”
Pilling János szerk., *A halál és a haldoklás kultúranropológiája*, II/11

A késői középkorban a halál személyesebbé vált, és lassan összefonódott az Utolsó Ítélet képével.³ Ezt követően fokozódott a halállal szemben tanúsított elhárító magatartás, s ugyanakkor előtérbe került a halottkultusz. Napjainkban már teljesen kizárjuk a halál témáját, óvni próbáljuk magunkat a másik és önmagunk elvesztésének gondolatától. Ez haldokló szerettünk elhanyagolásához, a rendes elbúcsúzás eltűnéséhez és a mély gyászfolyamat ellehetetlenüléséhez vezet. Az ember nem vesz tudomást a halálról, elfelejti vagy elhárítja a tényt, hogy a halálnak köze van az életünkhöz, hogy a halál is *velünk* történik, hogy a halál a *sorsunk*.

A helyes magatartás az lenne, ha gondolkoznánk a halálról, ki kellene alakítanunk vele szemben egyfajta toleranciát, így elemezhetnénk az azt követő lehetőségeinket, a halálon túli élet lehetőségét. Mindenki számára egyértelműnek tűnik legalábbis annyi, hogy a halál során testünk és lelkünk elválik egymástól, hogy a túlvilági élet – ha létezik ilyen – egy új, *minőségében* is más életformát jelent. Arról, hogy hogyan válik el test és lélek, valamint, hogy mi történik a lélekkel a halál során és utána, minden embernek gondolkodnia kellene! A középső és érett Schelling álláspontja szerint a lelkünk egy olyan világba kerül, ahol az anyag fogalma megszűnik vagy átértelmeződik: ez a *szellemvilág*. A szellemvilág képét filozófusok gondolatai, vallások, különböző eszmék és népi hiedelmek alakítják bennünk. Ilyen formáló hatást gyakorolhat ránk Schelling is, a német idealizmus kiemelkedő gondolkodója.

A Clara születése

Schelling több műve is foglalkozik a transzcendens témákkal, melyek közül itt dolgozatom tárgyát, az 1810-es évek környékén létrejött, *Clara* szerkesztői címre hallgató dialógust, eredeti címén: *Über den Zusammenhang der Natur mit der Geisterwelt* című művet szeretném kiemelni. Schelling 1803-ban – a Goethe közreműködésével megvalósult első németországi válás után – vette feleségül A. W. Schlegel korábbi feleségét, Carolinét. Házasságuknak 1809 szeptemberében vetett véget Caroline halála, s ezt követően fejeződhetett be az említett dialógus egy nagyobb projekt részeként. Nem ismert sem a mű megírásának időtartalma, sem megjelenésének pontos ideje. Egyesek (Gulüga) azt feltételezték, hogy már 1803-ban hozzáfogott egy mű megírásához, mely a *Clara* lehetett, s amely Caroline lányának halálához (1800) volt köthető;⁴ mások (Tilliette) 1808 környékére helyezik a hangsúlyt, ismét mások

³ „A halál egyre személyesebb jelleget ölt. A halál a megítéltetés, az egyéni létről döntő Utolsó Ítélet képével fonódik össze. Míg korábban a temetés lényegi szertartása a sírba tétel volt, ebben az időszakban ez kiegészül a gyászmenettel, a templomi gyászmisével, a ravatalozással.” (uo. II/12)

⁴ Fiona Steinkamp: „General Introduction,” in Schelling: *Clara or on Nature's Connection to the Spirit World*

pedig feltételezik, hogy 1810-re elkészülhetett a mű nagy része, de csak később állt össze teljesen.

Akármikor is kezdett Schelling a mű megírásába, szeretett felesége elvesztése is nagy szerepet játszott abban, hogy ismét a transzcendencia, a túlvilági és a lélekfilozófia felé fordult. Ráadásul művében megörökíti magát a feleségét is azzal, hogy a Clara nevet adja a novellisztikus elmélkedés egyik szereplőjének. Innen származik a mű szerkesztői címe is: *Clara*.

Schelling nem volt egyedül érzéseivel. Személyesen is ismerte korszakának egyik kiemelkedő alakját, azt az embert, aki szerinte egyenlő volt a német romantikával, s aki szintén elvesztette szerelmét: ő Novalis. Novalis az első szerelme elvesztése után teljesen magáévá tette a halál motívumát, fogalmát, gondolatát. Nem depressziós volt, és nem is próbált öngyilkos lenni. Ugyanakkor a halálra összpontosított, és úgy élte életét, mintha a halál közel járna hozzá. Első szerelme halála után írta meg egyik fő lírai alkotását, a *Hymnen an die Nacht*ot. Ebben így ír egyik helyen a halálról:

„Getrost, das Leben schreitet
Zum ewigen Leben hin;
Von innerer Glut geweitet
Verklärt sich unser Sinn.
Die Sternwelt wird zerfließen
Zum goldnen Lebenswein,
Wir werden sie genießen
Und lichte Sterne seyn.”⁵

E szavak sokkal vonzóbb, szebb képet festenek a halálról, mint amilyeneket asszociálni szoktunk hozzá. Novalis kiforrott, fiatal elme volt, aki megbékélt a halállal. Talán Schelling is erre törekedhetett, amikor megírta *Über den Zusammenhang der Natur mit der Geisterwelt* című művét. E. Kübler Ross gyászmunka-fázisait követve azt mondhatjuk, hogy Schelling a mű befejezésének idején túl lehetett az *elutasítás*, a *düh*, az *alkudozás* és a *depresszió* fázisain, és sikerült belenyugodnia felesége elvesztésébe. Vagy mégsem így van? Talán még az

⁵(Novalis: *Schriften. Die Werke Friedrich von Hardenbergs*. Band 1, Stuttgart 1960–1977, S. 138-152.)

„Megkönnyebbül az élet s az öröklétbe hull; elménk benső tűzének fényén magasztosul; olvad a csillagég, lesz arany életborunk, s mi megízelve fényes csillaggá változunk.” Novalis-A. Schlegel-F. Schlegel-Tieck: *A jénai iskola (Német Romantika)*, ford.: Garai Gábor és Lator László - <http://mek.niif.hu/04300/04349/04349.htm>

alkudozás fázisában születtek a filozófiai gondolatmenetek? A mű esetleg egy utolsó próbálkozás is lehet arra, hogy a filozófus hidat teremtsen Caroline és önmaga között. E híd megépítése az alapoktól indul. Először a halál meghatározása, az ember „felépítésének” meghatározása, majd a lélek halhatatlanságának bizonyítása következik.

Friedrich Wilhelm Joseph Schelling

Mielőtt a mű mélyebb elemzésébe kezdenék, szeretném felvázolni Schelling filozófiai útját a második filozófiai korszakától kiindulva – melynek középpontjában a természet áll – a *Clara* kulcsfogalmainak (természet, lélek, szellem) szempontjából relevánsnak tartható művekre összpontosítva. E korszak nyitánya az 1797-es *Ideen zu einer Philosophie der Natur*. Az *Ideen* Bevezetőjének vége a természetet megfogható szellemnek, a szellemet megfoghatatlan természetnek tekinti, megelőlegezve ezzel az ideális és a reális egységének később kifejtett gondolatát.⁶ Schelling az anyag, az élet és a (világ)lélek hármasának kapcsolatáról gondolkodik a *Von der Weltseelében* (1798), amely Goethe figyelmét is felhívja magára, és közvetve megszerzi Schellingnek a jénai egyetem filozófiai katedráját. A *világlélekről* írott mű kísérleti úton kívánja igazolni a *Timaios*-ban kifejtett platonikus tézis egy modernizált változatát a világlélek létéről. A természeti, fizikai, biokémiai változások és az életjelenségek végső mozgatóókát egy érzékelhetetlenül finom, de anyagi természetű, önmozgással rendelkező, mindenütt jelenvaló princípiummal, a világlélekkel magyarázza.

Általánosságban igaz e korszak műveire, hogy Schelling metafizikai téren nem tesz igazán különbséget természet és szellem között. Ebből már következtethetünk arra is, hogy természetfilozófiája korántsem mechanikus. A természet jelenségeinek szellemi megfelelőjét keresi, s a természetet nem a szellemtől elkülönítve vizsgálja, hanem a kettő érintkezési pontjaira fókuszál. Ezért lehet, hogy természetfilozófiája tulajdonképpen szellemfilozófia is egyben.

Életművének egyik legfontosabb darabja egyben e korszakának tartópillére: A *transzcendentális idealizmus rendszere* (*System des transzendentalen Idealismus*, 1800). E hatalmas mű szerint a filozófia két alaptémája a természetfilozófia és transzcendentális filozófia. A kettő úgy fonódik össze, mint szubjektum és objektum, gondolkodó (*das Vorstellende*) és elgondolható (*das Vorstellbare*), tudatos és tudat-nélküli (*das Bewusste und*

⁶ „Die Natur soll der sichtbare Geist, der Geist die unsichtbare Natur seyn.” AA, vol. I/5, 107.

„... a XVIII-XIX. század természettudományos fejlődése nem marad hatás nélkül a filozófia számos nagy gondolkodójára....a természet a látható szellem, míg a szellem a láthatatlan természet.” Gyenge Zoltán: *Schelling élete és filozófiája*, 2. fejezet, 59.o.

das Bewusstlose). Bár szubjektum és objektum egymás ellentétei, csakis együtt létezhetnek a tudásban, egymást kiegészítő részekként.⁷ Míg a természetfilozófia az objektumból halad a szubjektum felé, a transzcendentális filozófia a szubjektumból halad az objektum felé. A mű bevezetőjében kifejeződik az a szándék, hogy Schelling meg szeretné feleltetni az objektumot a szubjektummal, és fordítva.⁸

A dialógusformában megírt *Bruno* (1802) és a rövid, de igen tartalmas *Über das Verhältnis des Realen und Idealen in der Natur* (1806) egyaránt ebben a metafizikai irányban haladnak tovább egyfajta panteizmus felé. A – Jacobi összefoglalója alapján megismert – Giordano Brunótól a korszakban sokszor hangoztatott „minden egy” elvét tanulja meg a metafizika és természetfilozófia összekapcsolására alkalmazni, és lényegileg ugyanezt valósítja meg *A reális és az ideális viszonyáról a természetben* c. értekezésben is. Itt azonban már konkrétabb formában jelenik meg az a tan, melyet a *Művészetfilozófiai előadások* (1802-1805) és különösen a későbbi *Die Weltalter* (1811-14 között több verzióban) is részletesebben kifejti: az interpenetráció elve. Eszerint az anyag és a szellem, a létező és a lét, a természet és Isten külön-külön nem valóságosak, illetve így nem létezhetnek, hanem csak a kölcsönös „egymásba csúszás” állapotában, amelyben Isten mint lét a természetben mint létezőben válik valósággá és úgyszólván élővé.

Schelling kései korszakának (*Spätphilosophie*) előfutára a szabadságfilozófia, és e korszak egyik főműve a *Freiheitsschrift* (*Philosophische Untersuchungen über das Wesen der menschlichen Freiheit*, 1809). Ekkor, 1809-ben veszíti el Schelling Carolinét. A történetek után Schelling Münchenből Stuttgartba költözik, és E. F. Georgii felkérésére előadássorozatot tart filozófiájának főbb kérdéseiről (*Stuttgarter Privatvorlesungen*), valamint megírja ‘Clara’ szerkesztői című művét.

A *Freiheitsschrift* Isten és ember szabadságával, Isten kinyilatkoztatásával és magával az emberrel foglalkozik. A szerző e műben a szabadság értelmezése előtt a spinozai panteizmus hibáiról, a spinozizmus fatalizmusáról foglal állást. Spinoza rendszere azért tűnik Schelling számára hibásnak, mert az akaratot más tényezőkhöz hasonlóan „dologként” kezeli, s feltételezi, hogy az akaratot működésében egy másik dolog határozza meg. Schelling úgy véli, hogy minden valaminek a következménye, s „csak az örökkévaló, az önmagán nyugvó,

⁷ „Wir können den Inbegriff alles bloß *Objektiven* in unserem Wissen *Natur* nennen; der Inbegriff alles *Subjektiven* dagegen heiße das *Ich*, oder die *Intelligenz*. Beide Begriffe sind sich entgegengesetzt. Die Intelligenz wird ursprünglich gedacht als das bloß Vorstellende, die Natur als das bloß Vorstellbare, jene als das Bewußte, diese als das Bewußtlose.” F. W. J. Schelling: *System des transcendentalen Idealismus*, Einleitung, 9. oldal

⁸ „Alles Wissen beruht auf der Übereinstimmung eines Objektiven mit einem Subjektiven.” F. W. J. Schelling: *System des transcendentalen Idealismus*, Einleitung, 9. oldal

az akarat, a szabadság létezik önmagában”.⁹ Az isteni akarat megkülönböztető jegye az emberivel szemben az, hogy benne egybeesik az egyetemes akarat és az egyéni akarat – tehát hogy Istenben soha nincsen kettősség, meg hasonlóság az akarat tárgya tekintetében, mivel Isten feloldozhatatlan egység. Az emberi akaratban viszont el tud különülni *Universalwille* és *Eigenwille* – így jelenik meg a morális rossz, a bűn, amelyért tehát Isten nem tehető felelőssé. A *Freiheitsschrift* ilyen módon nagy ívű teodicea és filozófiai antropológia is egyben.

Schelling gyásza

A *Clara* keletkezési körülményeinek rövid ismertetése után rátérnék a műre. Bár szerkezetében egyszerű, terjedelmében sem túl hosszú, egyszerűbb filozófiai műről van szó, mind bevezetőjében, mind egészében mély filozófiai gondolatok fogalmazódnak meg benne. A bevezetőben – melyet eredetileg nem ehhez a művéhez írt, csupán később függesztette a mű elé – Schelling a „szellemi” felé való teljes odafordulás módját elemzi. Véleménye szerint a filozófia a „szellemi” felé fordul, tulajdonképpen átszellemül. A tudomány azáltal teljesedik ki igazán, hogy a „szellemi” felé fordul. Ezt Schelling a következő képben igyekezett megragadni: a filozófia a föld(i) és az ég(i) között lebeg egy szűk térben (*leeren Raum*), és eleget téve a föld hívásának, visszatér a földre a természetfilozófián keresztül (a természetfilozófia képében). A természet és a szellemvilág együttese a *mindenség*, a mindenség összetevői a filozófia centrumát képezik.¹⁰ A centrumalkotók kapcsolatából Schelling egyedül a természetből a szellemibe való átmenetet szeretné bizonyítani, s mivel a természet a kiinduló pont, ezért fizikai oldalról közelíti meg a problémát. Egyrészt a Föld a tömegvonzás következtében a Mennyhez van kötve, érvel. Másrészt az is belátható, hogy ha a Mennyet, a szellemi – a skála felső fokát – bizonyítottak vesszük, kell lennie egy kiinduló pontnak is – ez a skála kiinduló foka: a Föld.

Említettük, hogy a halál az emberi élet szerves része, állomása. Ugyanakkor mindannyian jóval hamarabb kialakítunk róla egy képet, hiszen halálunk előtt társaink halálát is megéljük. Az ő haláluk szolgálhat alapul a bennünk formálódó halál-képnek, amely érthetően sötét és riasztó az esetek többségében. Amikor az ember először vesz el olyan személyt, aki közel állt hozzá, a halál előlép a homályból. Bár nem tapasztaltuk meg magát a

⁹ Schelling Friedrich, W. J.: *Filozófiai vizsgálódások az emberi szabadság lényegéről és az ezzel összefüggő tárgyakról*, ford.: Jaksa Margit és Zoltai Dénes, 1992, 45.o.

¹⁰ Ez az elgondolás Schelling *A transzcendentális idealizmus rendszere* című munkájának bevezetőjében is megtalálható: „Az eddigiekkel nemcsak a transzcendentális filozófia fogalmát vezettük le, hanem egyszersmind az olvasó is bepillantatható a filozófia egész rendszerébe, amely, mint látjuk, két alaptudomány által lesz teljessé.” Schelling, Friedrich, W. J.: *A transzcendentális idealizmus rendszere*, 20. o.

halált, de felismertük a halál elválasztó, átformáló erejét. Egyúttal pedig tudatosul bennünk az is, hogy egyszer mi is szembenézünk majd a halállal, ahogyan elvesztett társunk vagy rokonunk is. A halált akkor ismerjük meg igazán, amikor elérkezik az ideje az életünkben. Bizonyos esetekben, amikor már körülöttünk van, az ember megvilágosodik. Megérzi, hogy halálán van, hogy hamarosan el fog távozni. Caroline is tudta, hogy már nem fog felépülni betegségéből, s ezt meg is mondta Schellingnek, aki így idézi ezt a nyilatkozatot: *Ich fühle die Destruction solche schnelle Fortschritte machen, daß ich glaube, ich könnte diesmal – sterben!* (Schelling levele Lousie Gotterhez, Stuttgart, 1809. szeptember 24.)

Nem tudhatjuk, hogy miért fogadják egyesek mély nyugalommal saját halálukat. Mint említettem, Novalis úgyszólván bemutatkozott a halálnak, szinte kezét fogott vele. Caroline is mély nyugalommal várta, hogy véget érjen az élete, s ettől Schelling csak nyugtalanabbá vált. *Hundertmal trieb es mich, sie zu fragen, warum sie so still sei, und immer wurde ich durch die Gesellschaft daran verhindert.*

Schellinget nagyon megviselte Caroline elvesztése. Lousie Gotterhez írott levelében (Stuttgart, 1809. szept. 24.) így ír érzéseiről: *unsägliche Schmerz*; vagy ...*Sie können ahnden, wie viel ich verloren hatte.* Az egyik angol *Clara*-fordításhoz írott előszó szerint Schelling gyásza, fájdalma 9 év után sem enyhült.¹¹ Úgy érezhette felesége halálával az ő lelkének egy része is eltávozott. A pszichológia erőteljes formáló hatást tulajdonít a halálnak, a gyásznak. Emberként a környezetünkben élők visszajelzéseiből alakítjuk ki önképünket, az esetenként tudatalatti visszajelzéseik adják lényünk alapjait. Rajtuk keresztül *látjuk* magunkat. Ember és ember között a látszatnál sokkal szorosabb kötelék jöhet létre, és e kötelék megszakadása az „én” megingásához, az *énkép* torzulásához vezet. Ez egészen olyan, mintha a szeretett személlyel a gyászoló egy része is meghalna.¹² Ez a veszteség szerepet játszhatott abban, hogy Schelling Caroline halála után csak keveset publikált, inkább korábbi műveit írta újra és újra.

¹¹ „...Schelling continued to mourn Caroline for much longer than just the year immediately following her death. Even nine years after Caroline’s death, when asked by Caroline’s sister (Luise Wiedermann) if she could perhaps have Caroline’s letters, Schelling replied to say that the memory of Caroline was still too painful for him to be able to look through the letters and place them in order.” Fiona Steinkamp: „General Introduction,” in Schelling: *Clara or on Nature’s Connection to the Spirit World*, XVI. o.

¹² „Egy szeretett személy halála nem csupán saját elmúlásunkat vetíti előre; bizonyos értelemben mi magunk is eltávozzunk vele együtt. Szinte soha nem tudatosodik bennünk oly velőbe hasítóan, mint épp egy szeretett lény elvesztésekor, hogy magunkat mennyire a más személyekhez és dolgokhoz fűződő viszony alapján értjük meg;...” Verena Kast: *A gyász: egy lelki folyamat stádiumai és esélyei*, Ford.: Mérei Vera, 15.o.

Gyászrítusok – élő és megboldogult lelkek

Schelling műve kerek egész történet, melyben a cselekmény a háttérbe szorul, és a filozófiai gondolatok kerülnek előtérbe. A filozófusban felmerülő megoldandó kérdések a szereplők – az orvos, a pap, Clara és az elbeszélő pap – beszélgetései során, dialógusos formában kerülnek a felszínre, és Schelling velük mondatja ki a saját véleményét. A műben a karakterek párbeszédeit felhasználva a szerző a saját érveit ütközteti a felmerülő ellenérvekkel. Schelling Caroline halálát követően fordult teljes valójával a szellemi világ felé, és gyászoló filozófusként itt keresi a választ azokra a kérdésekre, melyek a halál és egy szeretett személy elvesztése kapcsán az embert leginkább mozgatják.

Ilyen kérdés a mű elején, Mindenszentek napján (*Aller-Seelen-Tag*) elhangzó is: halottaink vajon képesek-e hatni az élőkre, az élők világára? Minden emberben ott van az a tendencia, hogy reménykedik: halott szerettei figyelik őt a túlvilágról, meghallgatják, amikor a sírjuknál hozzájuk beszél, segítik, megvédik és akár vezetik is. Az ilyen emberi remények mélyen beleépültek a halotti kultuszba. Ennek egy régi formája, hogy Magyarországon Halottak napján megterítik az asztalt az elhunyt személynek abban a hitben, hogy lelke ellátogat hozzájuk, és csatlakozik a családhoz. Ez a szokás a gyászfolyamatban is jelentős szereppel bír. Miután a gyászoló elsiratta, eltemette elvesztett rokonát, társát, ehhez hasonló szokások segítségével „tartja vele a kapcsolatot”. A búcsúzás és megemlékezés motívumát rejt magában, ha házastársak közül a magára hagyott fél hordja tovább társa jegygyűrűjét; vagy az, hogy a gyászoló szerette egyik ruhadarabjában megy el a temetésre. Ezeket a szokásokat Polcz Alaine pszichológus, thanatológus *gyászrítusoknak*¹³ nevezi.

Nagyon érdekes, hogy a mű elején felvázolt ünnepséget milyen kettős fényben tünteti fel Schelling. A szereplők tanúi a kigyózó tömegnek, ahogyan a temetőbe sereglük. A sokaság megemlékezik, ahogyan azt ilyenkor szokás. Mégis visszás fényt áraszt a kép, mivel a szereplők mindezt egy régi, kopott sírkövön ülve nézik végig.¹⁴ Az emlékezés és a feledés, az idő múlása gyönyörűen találkozik egyetlen képben a mű elején.

Az említett kérdésre több felelet is elhangzik a mű szereplőitől. Az elbeszélő, aki szavaival a testvérét gyászoló Clarát szeretné megvigasztalni, úgy véli, hogy a holtak nem hagynak el bennünket, hanem a család egy másik részét képezik. Ez tükröződhet abban a halottkultuszbeli változásban, hogy az emberek a XVIII. század végétől már nem a

¹³ „A rítus kollektív viselkedési program, az életút fordulópontjaira, s ennek részeként a veszteség, krízisek elviselésére, áthidalására. A gyászrítusoknál a cél a továbbélőket ért veszteség lehetőleg rugalmas feldolgozása: a test eltávolítása az élők közül, gondoskodás a testről, gondoskodás a lélekről, gondoskodás a gyászolókról.” Letakart tükör, Helikon Kiadó 2009, 117. o.

¹⁴ „Wir setzen uns an die Seite auf einen alten bemoosten Grabstein, dessen Züge längst unleserlich geworden...” – „Leültünk egy régi, mohával benőtt sírkőre, mely feliratai olvashatatlaná váltak...”

templomba és a templom körüli tömegsírokba temetkeztek. Ettől kezdve mindenkinek megvolt a maga része a temetőben, ahova temethette szeretteit.¹⁵ Ez a sír olyan volt, mint egy „poszthumusz ház” a szeretettek számára. Az elbeszélő szerint a halottak nem hagytak el minket teljesen, csak elköltöztek egy olyan helyre, ahonnan továbbra is figyelnek bennünket. S az emberek temetkezési és egyéb szokásaik (*Feste und Gebräuche*) fenntartásával emlékezhetnek e világgal való kapcsolatukra.

A pap ugyanakkor ellenkező választ ad a feltett kérdésre. Szerinte a halállal megszűnik a kapcsolatunk az adott személlyel, mivel a holtak teljesen „halottak” az élő világ számára. Nincsenek hatással a világra, nem is fogékonyak rá. Még ha van is bennünk egy „pusztán érzéki” lény (*bloß sinnliches Wesen*), a lélek, ez nem képes kapcsolatba lépni a szellemi világgal, mert ahhoz teljesen el kellene szakadnia az anyagtól. Lelkünk Isten kezében van, s egyszer át kell engednünk neki. S miután ez megtörténik, a lelkünk egy Egész része lesz, és egy új út kezdődik számára, mely nem keresztezi többé a miénket. Clara ugyanakkor nem hiszi, hogy az Isten által kötött kapcsolatok véget érhetnek. Még maga Isten sem vághatja el ezeket a kapcsolatokat,¹⁶ mert: *...das Band einer wahrhaft göttlichen Liebe ist unauflöslich wie das Wesen der Seele, in dem es [das Band] gegründet ist, ewig, wie ein Ausspruch Gottes.* Ez a kijelentés hűen tükrözi Schelling véleményét, mivel Caroline sírjára is tartalmilag azonos gondolatot vésetett:

„Gott hat Sie mir gegeben,
der Tod kann Sie mir nicht rauben.”¹⁷

A párbeszéd az orvos szavaival zárul. Szerinte nincs értelme ilyesféle kérdésekről gondolkodni, amíg az ember a saját életét nem érti meg.

Az emberi halandóság eredete

A beszélők gondolataiban kifejeződik, hogy a halál oka nem a természetben keresendő, mivel a természet építőerő. Még ha egyes építőerők rombolni is tudnak, a halál egy külső okból ered. Isten például lehetne természetéből fakadóan a halál oka, de Ő nem akar pusztítani, csak teremteni. A természet szembeállított minket a szellemvilággal, s tulajdonképpen az emberben van a két világ közötti átjárás lehetősége. Ez az átjárás

¹⁵ Pilling János szerk.: *A halál és haldoklás kultúrantropológiája*, II/9)

¹⁶ „... in Freundschaft und Liebe etwas seiner Natur nach Ewiges liegt, und ein Band, das Gott geknüpft hat, weder Tod, ja Gott Selbst nicht auflösen können „ – „... van valami a barátságban és az életben az ő „örök természetéből”, és egy kapcsolatot, melyet Isten kötött, sem a halál, sem maga Isten nem képes feloldani.”

¹⁷ Magyarul: *Isten adta őt nekem, a halál nem ragadhatja el tőlem.* *Aus Schellings Leben, in Briefen* – G. L. Plitt

egyoldalú, a halálon keresztül valósulhat meg, s az anyagtól, a természettől való teljes elszakadást is jelenti egyben.

Ekkor az orvos az emberi halandóságra tereli a beszélgetést. Véleménye szerint eredetileg nem voltunk halandók. Isten szabad és élő köteléket akart a külső és a belső világ közé. Alaphelyzetben az ember szabadságától függött a természet felemelkedése is. De az ember elfelejtette, hogy mi van mögötte, és megragadta azt, ami előtte van. Visszavágyott a külvilágba, de ezzel elvesztette a mennyeit, és megakadályozta önmaga és a természet fejlődését. Emiatt vagyunk halandók. A bennünk lévő lesüllyedt erők arra várnak, hogy felemelkedjenek. Mivel azonban ez nem lehetséges, fájdalom és félelem (*Pein und Angst*) képében „keresik a kiutat”, így távoznak.

Schelling a halhatatlanság megragadására törekszik. Gyászoló emberként hatalmas reményt jelentett számára a lélek halhatatlanságának bebizonyítása. Be akarta bizonyítani magának és másoknak is, hogy akit elvesztettünk az tovább él a halál után is. E mű Schelling filozófiai teljesen komoly küszködése, számvetése, harca a problémával. Ha elveszti ezt a harcot, azzal örökre elveszíti Clarát is. Mielőtt a halhatatlanság fogalmának elemzésébe fogna, először meghatározza az embert alkotó „rétegeket”, dimenziókat. Az ember test (*Leib*) és szellem (*Geist*) ellentétéből áll, melyek egy isteni kötelék által képesek összeolvadni egy egészbe. Kettőjük között a lélek (*Seele*) teremti kapcsolatot, mely a testet felülről, a szellemet alulról határolja. Az ember így épül fel *test – lélek – szellem* hármasából. Ez a rendszer nagyon hasonlít Schelling más munkáiban leírt *kedély – szellem – lélek* felépítéshez, mely az emberi szellemet jellemzi. Schelling azonban tovább értelmezi e három kapcsolatát és felállítja a *test – szellem – lélek* hármast, mely a látszat ellenére nem áll szemben a fentebb leírt összetétellel.

Leib – Geist – Seele – a szellembe való átmenetről

A *test – szellem – lélek* hármasában a lélek a leghatalmasabb, ugyanakkor összekötőelem is test és szellem között (*das mittlere Wesen zwischen Leib und Geist*). Rajta keresztül van a szellem a testben és a test a szellemben. Lélek és szellem pedig csak akkor van kapcsolatban, ha ott van a test is.¹⁸ A három kapcsolata olyan, mint egy *körforgás (Umlauf)*, melyben egymásba karolnak az alkotók, és nem tudják elengedni egymást. Ebben a körforgásban a

¹⁸ „Der Geist gibt sich durch die Seele in den Leib, der Leib aber wird durch die Seele auch wieder in der Geist erhoben; die Seele hängt mit dem Geist zusammen nur, insofern zugleich ein Leib da ist, und mit dem Leib nur, sofern zugleich der Geist da ist; denn wenn einer von beiden fehlte, könnte sie unmöglich als Einheit, d. h. als Seele, gegenwärtig sein.”

lélek magában foglalja mind a testet, mind a szellemet.¹⁹ Így épül fel az ember a három alkotóból, s ha az egyik alkotó kilép a körből, a többi is megszűnik. Milyen hatással van a halál e három alkotó kapcsolatára? Sokan úgy vélik, hogy a halál egy olyan fordulat, melynek hatására szellem és/vagy a lélek elválik a testtől. Az elbeszélő szerint a lélek új testbe költözik, de nem állattestbe, mint ahogyan azt a lélekvándorlás mondja, s nem is egy új ember testébe. A lélek nem veszíti el személyiségét (*Persönlichkeit*),²⁰ miközben testet cserél. A halál tehát egy pozitív esemény, átmenet (*positiver Übergang*) egy szellemi állapotba.

Jelenlegi testi állapotunkban a test, a szellem és a lélek együtt van jelen. E három közül a *lélek* az igazi személyiségünk, az „emberi az emberben” (*das Menschliche im Menschen*). A szellemibe való beleolvadás során is megmarad az egész ember (*der ganze Mensch*), nem hagyjuk el a három alkotó egyikét sem.

Ez a gondolat további kérdéseket vet fel. Hogyan lehetséges, hogy a test is a szellemibe olvadjon? Hogyan történik a szellemibe való átmenet? Nos, ez Schelling szerint az „ébredésből alvásba” és az „alvásból ébredésbe” (*vom Wachen zum Schlafen und umgekehrt*) való átmenethez hasonlóan történik, ahogyan alvás közben sem áll meg az élet körforgása, csupán áthelyeződik. Ez annyit jelent, hogy a szellem nincs elfoglalva gondolatokkal, tervekkel, teendőkkel. A lélek alvás közben sem veszti el akaratát, élni vágyását. De mégis hogyan helyeződik át az említett körforgás anélkül, hogy az egyik világból a másikba emelkedne? Az elbeszélő szerint úgy, hogy a jelenlegi lélek *testi lélek*, mely a halál fordulatával szellemi lélekké emelkedik.²¹ A lélek ugyanakkor a halál előtt is érintkezhet transzcendens, mennyei dolgokkal, ahogyan az alacsonyabb szinteknek van valamiféle tudomása, „jóslata” (*Weissagung*) a felsőbb szintekről, de ettől még nem emelkednek fel.

Az elbeszélő arra a következtetésre jut, hogy a lélek nem egyszerűen szellemivé válik, hanem a benne lévő „szellemi”, mely jelenlegi életünkben le van kötözve, felszabadul, és uralkodik a többi alkotón.²² Tulajdonképpen nem is a lélek kétoldalú, hanem a szellem, s ez által maga a test. A testre sohasem volt igaz, hogy a magasabb szinteken szellemivé válik, hanem a test *szellemi oldala* kerül előtérbe. Ez a bizonyos szellemi oldal a test belsőjében van, és bár mozdulni szeretne, visszatartja a külső élet ereje. A test külső (*das Außere*) és belső (*das Innere*) egységeként létezik, s amikor a test formája szétesik, a belső felemészti és

¹⁹ „Die Seele also wäre doch das Vornehmste unter den dreien, weil sie allein die beiden andern in sich schließt...”

²⁰ Itt nem pszichológiai terminus!

²¹ „...die Seele im Tode zur geistigen Seele erhoben...”

²² „... das Geistige, das schon in ihr ist, und das hier mehr gebunden erscheint, werde befreit und vorherrschend über den andern Theil ...”

„ ... die geistige Seite des Leibes, welche hier die verborgene und die untergeordnete war , dort die offenbare und herrschende werde.”

legyőzi a külsőt. Ekkor szabadul ki a test *szellemi oldala* (*die geistige Seite des Leibes*), egyébként csak részlegesen tudja megmutatni magát, nagyon különleges esetekben. Ez a kettősség egy „mag” (*Keim*), mely minden organikus lényben ott van. Állat és ember ugyanúgy vágyakozik a magasabb szint elérésére. Szükségszerűen minden organikus meghal, mert a szellem két oldala csak egymás után (*nacheinander*) létezhet a természet lesüllyedése miatt.

Összegezve a halál olyan esemény, mely „felszabadulást”, „átmenetet”²³ jelent. A halál a testnek a szellemiben való felolvadásaként definiálható. Minden organikus lény részesül a halálban, a többi dolog pedig csak a bolygó (a Föld) halálával szűnik meg, mert nem alkot önmagában egy egészet, hanem a Föld egy részét képezik. A Föld haláláig ezek a dolgok hordozzák a bolygó életét.²⁴

Külső és belső, létező és létezés

Első látszatra külső és belső között értékbeli, vagy szintbeli eltérés van. Ha azonban a külsőre a belső *létezőjeként* (*Seiende*), a belsőre a külső *létezéseként* (*Sein*) tekintünk, egy más következtetésre juthatunk. A létező ismeri létezését, de fordítva ez nem igaz. Ugyanakkor Schelling szerint a létező a meghatározás meghatározója (*das Setzende jenes Setzens*), a megismerés alapja. A létező tehát egyenlő a megismerővel, a létezés pedig egy megismert dolog. Jobban körüljárva a gondolatot, felismerhetjük, hogy ha valami „meghatároz” valamit, akkor „ad” magából valamit. Így jön létre a meghatározás, ettől ismerhető fel valami. Pontosítva: a felismert, a meghatározott magába foglalja a megismerőt, a meghatározót. Következésképp megszűnik a kettő közötti eltérés, a külső tartalmazza a belsőt.

Mi az, ami igazi bizonyítéka lehet annak, hogy a belső is tartalmazza a külsőt? Erre a választ a megismerés folyamatán keresztül kaphatjuk meg. Ismereteinket tanulás útján szerezzük, s ennek megfelelően a belső nincs jelen kezdetekben, hanem folyamatosan növekszik bennünk. Az ismeretszerzés során növekszik a külső belsővé tétele, belsőként való magunkba helyezése. E folyamat során a belső kerül előtérbe, a test az ő alárendeltjévé válik, s lehetőségünk van „szabad akarat” formálására.

²³ „...der Tod vorgestellt wird als ein positiver Uebergang in einen geistigen Zustand, und nicht bloß als Aufhören eines gegenwärtigen.”

²⁴ „Wir organische Wesen alle vermögen zu sterben, weil wir eigne Ganze sind, Die übrigen Dinge aber sind nur Glieder eines höheren Ganzen der Erde und können wohl innerhalb desselben mannigfach gemischt und verändert werden, je nachdem es der Lebensgang des Planeten mit sich bringt, aber die Wohltat des Sterbens oder der gänzlichen Befreiung der geistigen lebensgestalt widerfährt ihnen nicht eher, als bis der Planet sein gesetztes Ziel erreicht hat und stirbt.”

A halállal testünk olyannyira a belső uralma alá kerül, hogy lehetővé válik számunkra tiszta és makulátlan életet élni. Az orvos e ponton felveti, hogyha már jelenlegi életünkben is lehetséges a külső belső általi alárendelése, és emellett testünket is megőrizzük, akkor jelenlegi életünk előnyben (*Vorzug*) van a jövődöbelivel szemben. Az elbeszélő ugyanakkor felhívja arra a figyelmet, hogy az elsőbbséget élvező dolgot nem okvetlenül értékesebbek is. Szerinte azzal, hogy már evilági életünkben is magunkban hordozzuk a „magot” vagy „csírat” (*Keim*) és ápoljuk, részesülhetünk a későbbi élet szentségéből, boldogságából (*Seligkeit*). E nélkül a tökéletes belső nélkül (*vollkommene Innerheit*) a külső is elvesztené a vonzerejét, mely a szépség megérzésében rejlik, azaz a belsőben. Így lehet, hogy csak a szellemi részesülhet a természet élvezetében.²⁵

A tökéletes belső szükségszerűen a külsőben van, de a külső úgy viszonyul a tökéletes belsőhöz, mint az alacsonyabb a magasabbhoz. Ugyanakkor környezetünkben a külső hatalmas túlerővel rendelkezik, ami miatt nem jöhet létre a tökéletes belső. A tökéletes belső eléréséhez ezért szükséges, hogy elhagyjuk környezetünket, és egy magasabba lépünk át. A halál tehát nem csupán arról szól, hogy a belső fog uralkodni a külsőn, hanem egy magasabb potenciába, egy másik világba való átmenetet is jelent.

A legmagasabb állapot – a halál fogalma

A halált talán nem is elalvásként, hanem ébredésként kéne értelmeznünk. Az alvás ugyanakkor közelebb van belsőnkhez, mint az ébredés, s létezik egy magasabb formája, mely hasonlít a halálhoz való közeledéshez. Ezen állapotban a személy szebbnek, fiatalabbnak tűnik, mint valaha, a hangja is megváltozik. Nem érzi az addigi fájdalmakat, nyugalom járja át a szívét, érzékei kiélesednek és mennyei rajongásban, elragadtatásban (*himmlische Entzückung*) van része. Ehhez hasonló állapotot említ Schelling Caroline halálával kapcsolatban a már említett levélben, melyet Luise Gotterhez írt.²⁶ Ez az állapot azonban nem a „legmagasabb” állapot, mivel külső dolgokból származik. A legmagasabb állapothoz ezzel szemben az érzéki világtól való teljes elszakadásra van szükség, és csak a „befolyásolón”, „hatásgyakorlón” (*der Einwirkende*) keresztül van kapcsolata a külvilág dolgaival. Ez az az állapot, amikor az ember teljesen halott a külvilág számára, s a személyt annak lágy hangja

²⁵ „Denn ohne dieses vollkommene Innere verlöre auch das äußere Leben seinen wahren und eigentlichen Reiz, der doch nicht in der Befriedigung der sinnlichen Lüste, sondern in der Empfindung der Schönheit und des eigentlich Innerlichen in allem Aeußeren besteht; denn der Rohe oder Verdorbene hat keinen Genuß von der Natur, der Geistige aber den größten.”

²⁶ „Am letzten Abend fühlte sie sich leicht und froh; die ganze Schönheit ihrer liebevollen Seele that sich noch einmal auf; die immer schönen Töne ihrer Sprache wurden zu Musik; der Geist schien gleichsam schon frei von dem Körper...”

keltheti föl, akivel kapcsolatban volt. Ebben az alvásszerű, halálhoz közeli állapotban valósul meg az ember tisztán látása (*Hellsehen*). Megjelenik a legmagasabb „belső élet”, melyben minden kinyilatkoztatásra kerül a „legbelsőbb tudatosság” (*das innigste Bewußtsein*) számára. Ez a megvilágosodás olyan, mintha az ember lény a múlt, a jelen és a jövő egyesült fókuszpontjába kerülne.

Az elbeszélő kiemeli, hogy szellemi lényünk vélhetően teljesen szabad lesz a halál után az érzékektől és más „életkötelékektől” (*Lebensbände*). E gondolatmenetet folytatva az orvos ismerteti azon álláspontját, mely szerint a sok jelenség, melyet életünk során a lélekből vagy a testből származtatunk, mind jelenlegi életünk „hitelesítői”, „bizonyítékai”.²⁷

Clara mutat rá arra, hogy sokan kételkednek abban, hogy a halál után is megmarad tudatosságunk. Erről Schelling már korábban állást foglalt, amikor az elbeszélő a halált egy olyan új létformának írta le, melyben személyiségünk megmarad. Clara szerint viszont a halál inkább gyűjtő, egyesítő, mint elidegenítő folyamat. Az elbeszélő úgy véli, hogy mivel a halál a fizikaitól való teljes elszakadás, ezért a fizikai nem lehet semmilyen tudatosság alapja. A fennmaradó tudatosság ugyanis a „tudatban lévő” (*das Bewußtseiende*) egyformasága, monotonitása, és ez a „tudatban lévő”, mint „állandó” (*das Bleibende*) minden mástól különbözik. Amikor az ember magát, mint *önmagát*, majd magát, mint *másoktól különböző személyt* azonosítja, akkor tudatossága háttérében valami „sötét” áll: saját személyiségének²⁸ tartópillére. Ezt a sötétséget nem tüntethetjük el, mert eltűnne vele a személyiségünk is, de fénné alakíthatjuk. Magunkban hordozunk kezdettől fogva egy sötét magot (*dunklen Keim*), mely a természetből származik, s mely képes a változásra, de nem pusztítható el. Mivel a természetből származik, ezért van fizikai oldala is, mely a halál után is velünk marad, de nem választ el többé minket Istentől, hiszen fénné alakul. A legjobbak (*die Besten*) haláluk során a tudatosság egy bensősegebb szintjére kerülnek, és ahogy mondani szokták: „Isten elé járulnak”. Ez a kifejezés ugyanakkor arra enged következtetni, hogy életünk bizonyos részét Istentől elválasztva éljük. Azonban nem lehetünk elválasztva Istentől a valódi létezőn (*das Seiende*), a tökéletesen keresztül, csak is a tökéletlen létező (*das falsche Seiende*) lehet ennek háttérében. Istentől elválaszt minket tökéletlenségünk, mert nem lehetünk Őbenne a tökéletlenségünkkel, de Isten ott lehet a bennünk lévő tökéletességben, avagy a tökéletesség által. Isten tehát áthidalja a közöttünk lévő távolságot a tökéletességen keresztül, és

²⁷ „Eine Menge Erscheinungen während des lebens, die wir weder aus der Seele noch aus dem Leib als solchem ableiten können, bezeugen die Gegenwart jenes Wesens.”

²⁸ „... im Grund Ihres Bewußtseins etwas durch keinen Begriff Aufzulösendes liegt, etwas Dunkles, gleichsam als Halt Ihrer Persönlichkeit?”

megszünteti annak lehetőségét, hogy életünk egy részét Tőle elválasztva éljük. A mi tökéletlenségünknek el kell tűnnie, vagy átalakulnia, hogy a magasabb hordozójává váljon. Ahogyan a sötétség a fény hordozója, úgy a tökéletlenség a tökéletesség hordozója.

Ez az átváltozás a jókban (*die Guten*) már földi életük során elkezdődik, s minél előrébb tartanak a folyamatban, annál szükségtelegebbé válik, hogy Istentől el legyenek választva.²⁹ Az átváltozás végén „Isten színe elé járulunk” és eltűnünk benne –ahogyan az elbeszélő mondja – ... *wie nämlich die Seele dann in Gott, wie ein Tropfen im Ocean oder wie ein Lichtstrahl in der Sonne...*

Isten, az emberi egyéniség és a természet kapcsolata

Ezek szerint a halálban teljesen elvesz különlegességünk, egyediségünk? Schelling szerint nem, hiszen a halál után Istentől elragadtatott állapotba kerülünk, amelyben úgy hat ránk, mint a mágnes. Nem tudunk másra tekinteni, mert hatással van ránk; benne látunk, érzékelünk és akarunk. Sajátosságainkat megőrizük s bár minden egyéb dolog számára halottak vagyunk, az Üdvözítő (*Heiland*) számára a legnagyobb mértékben (*im höchsten Grade*) élők és fogékonyak vagyunk. Nem azt bizonyítja-e ez, hogy magasabb bensőségességbe emelkedtünk ahelyett, hogy lényünk teljesen megszűnne? A gondolatmenetet vezető elbeszélő szerint, azok, akik látszólag attól félnek, hogy elvesztik különlegességüket (*Besonderheit*) az istenivel való egyesülés során (*Einswerden mit dem Göttlichen*), tulajdonképpen az elragadtatástól, belenyugvástól (*Hingerissenheit, Ergebung*) tartanak. Ez megmutatkozik az ő esetükben már földi életük során abban, hogy félnek a „szellemi bódultságtól” (*die geistige Trunkenheit*) és a magasabb dolgok által való beteljesülést szörnyűségnek, örütségnek tartják (*Wahnsinniges*).

Clara ezen a ponton a mellett érvel, hogy semmiféle fizikai nem követhet minket a halál utáni életbe, még a sötét „magok” sem, melyek magukban hordozzák a változás lehetőségét. Sőt, még a megváltozott dolgok sem tudják első természetüket megtagadni, *seine erste Natur verleugnen*. Az elbeszélő szerint azonban egzisztenciánk sötét pontja (*Fleck*), mely teljesen feloldódik és átszellemül, hogy hátra valamit bennünk, ami nem Istentől való, hanem a természettől. Clara itt egy mondást idéz: *Gott sey in der Natur*, melyet sokan úgy értelmeznek, hogy a természet Isten belsője, avagy *die Natur sey Gott*.

²⁹ „Je mehr Sie aber fortschreiten in der Vollkommenheit, desto weniger sind sie nothwendig von Gott geschieden. ... So daß, je vollkommener sie werden, sie endlich ganz übergehen in Gott und zuletzt gar in ihm verschwinden.”

Clara ekkor rámutat arra, hogy minden Istenhez tartozik és *nichts sey außer Gott*. Az elbeszélő szerint azonban a hozzánk tartozó dolgok még nem egyenlők velünk.³⁰ Ehhez hasonlóan a belőlünk fejlődő *szellemi lény* a jövő egy szerve (*Organ*), életünk hűséges vezetője, míg a *testünk* a vágyak és a szenvedés bölcsője (*Sitz der Begierde und Leidenschaft*), de egyik sem egyenlő magunkkal. Ugyanígy az Istenhez tartozó dolgok, maga a természet (*die Natur*) sem lehet egyenlő Istennel, nem lehet az Ő valódi lényege, hanem egy másik lényege mely vonatkozásban van az Ő belső lényével. Visszaemlékezve a külső és a belső viszonyára – a belső a külsőben lévő létező, a külső pedig a belső létezése –, rávetíthetjük ezt az összefüggést Isten és természet kapcsolatára:

Gott sey in der Natur das Seyende, die Natur aber von Gott nur das Seyn. (És ezzel megkaptuk a *Die Weltalter* alapvető metafizikai tézisé.)

Amikor Isten kiemel, kimerít minket abból az alacsony részből (*geringerer Theil*), mely nem az ő valója, akkor „kezdeti lényegünk” (*anfängliches Wesen*) az alapja az Isten és a közöttünk lévő különbségnek. A sötét tehát átszellemülhet a fényben, de nem válhat fénné. Összegezve: a halál után elmélyülve, elmerülve a „szellemi boldogságban” (*Geisterwonne*), és befolyásolva az isteni jelenléttől (*göttliche Gegenwart*) a szellemvilágban, marad bennünk valami, ami különbözik Istentől. E a megkülönböztető bennünk pihen, és örökre bennünk marad, mint *die erste Möglichkeit*, hogy Istentől, mint létezőtől elválasszon bennünket, vagy, hogy „önállóként” (*selbständig*) létezzen benne.

A „veleszületett sötétség” teljes átszellemülésével, megdicsőülésével (*mit gänzlicher Verklärung des angeborenen Dunkeln*) „felemelkedik” bennünk személyünk és helyzetünk legtisztább és legbelsőbb tudatossága (*Bewußtsein*) – nem csak a jelenlegi, de a múltbeli is –. Ezáltal tökéletes tudatossággá válik, melyhez viszonyítva a tudattalanság által folyvást elhomályosított és korlátozott jelen csupán álomnak, szürkületnek (*Dämmerung*) tűnik.

Az orvosnak, aki eddig hallgatott egy utolsó felvetése van még a témával kapcsolatban: nem tetszik neki, hogy a tisztánlátást (*Hellsehen*) a halált követő dologként értelmezték. Az elbeszélő szerint pedig a tisztánlátás csak a legjobbakkal történhet meg.

³⁰ „... vieles zu uns gehört, das deßwegen doch nicht *wir selbst* ist; ja manches auch in uns, wenn wir im Ganzen und Weiten von uns reden, was doch zu unserem eigentlichen Selbst nicht gehört.”

Út a tisztánlátásig

Az elbeszélő úgy vélekedik, hogy, ha minden jó helyzetnek, állapotnak csak a legkülsőbb ellentéteiről akarnánk beszélni, az könnyű volna, ám rengeteg középső réteg van jó és rossz, szellemi és nem szellemi között.³¹ Ugyanígy jelenlegi testi (*Körperlichkeit*) és szellemi (*Geistigkeit*) mivoltunk között olyan sok közbülső fokozat van, hogy halálunkkor, az azoktól való elszakadás során sem megyünk teljesen át a szellemibe és nem veszítjük el az egész testi világunkat. Minden, amiben az előrehaladás (*Fortschreitens*) jó „csírája” megtalálható, fokozatosan válhat csak szellemivé. Azon dolgok azonban, melyekben gonosz szándék, akarat (*Willkür*) mozog a test elhagyásának pillanatában erőltetve elválasztódnak, s ez a legélénkebb rosszallást váltja ki belőlük és heves vágyakozással vissza akarnak térni a testhez. Közöttük különösen a szellem-testű (*geist-körperlich*) lények reagálnak így, melyek számára természetes volt, hogy megtartják az alulról (*unterher*) vagy a testtől érkező benyomásokat, de nem rendeltetnek alá a léleknek, és egy magasabb világ kíséri őket. Ezen szellem-testű lények megmaradnak, és a lélek „súlyaként” (*Gewicht an der Seele*) állandóan a testihez való visszahúzódásra (*zurückziehen*) törekszenek. E jelenség egy szükségességét (*Notwendigkeit*) a népek egybehangzó mondái (*Sagen*) – a lelkek sírkőnél való megjelenéseiről – bizonyítják.

Clara azonban nem tudja ezen eseményeket szétválasztani, és nem tartja lehetségesnek, hogy az elválasztottaknak – utalva itt azokra, melyekben gonosz szándék mozog – elegendő szabad akaratuk (*Willkür*) marad ahhoz, hogy tetszés szerint változást hozzanak a környezetünkbe, és a „finom lényen” (*zartes Geschöpf*) annak halála után bosszút álljanak. Az orvos ezzel szemben nem tartja képtelenségnek, hogy minden lény, mely felszabadul a testéből, nagyobb szabadságával rombolóeszközként (*Zersetzungsmittel*) hat a többi dologra azért, hogy a hozzá hasonló lényt felszabadítsa. Ez azért lehetséges, mert minden szellem-testű lény (*geistig-körperliche Wesen* vagy az angol fordításban *essence*) az önkényesség, a szabad akarat szerve, közepe (*Organ der Willkür*). Az elragadtatott lény (*Verzückte*) csak meg akarja győzni a szellemi-érzéki lényt egy hatalom létezéséről.

³¹ „Denn wenn ich nur von dem äußersten Gegenteil jenes guten Zustandes reden wollte, dem, welcher die ganz und vollkommen Bösen erwartet, so wäre es leicht; wie aber in diesem Leben unzählige Mittelstufen zwischen Gut und Schelcht vorkommen, so wohl auch in jenem Leben zwischen Seligkeit und Unseligkeit, und nicht so einfach als viele denken, sondern gar wunderbar mannichfaltig muß es dort aussehen im unsichtbaren Reich ...”

A lélek sorsa a halál után

Ezen a ponton az elbeszélő hosszasan fejti ki véleményét a túlvilági életről, és a lelkek sorsáról. Szerinte az emberek lelkét a halál után fogva tartja egyfajta alvás, és egy álomhoz hasonló gondolat-viharban (*traumähnlich Ideensturm*) elmerülnek. Azoknak, akik földi életükben inkább „belsőleges” életet éltek a *Hellsehen* a legszentebb bensőségessége és a pusztá külsőből való felszabadulás miatt. Azoknak pedig, akik csak a testtel és a külsődleges dolgokkal foglalkoztak és a külső objektumok érzékisége elvarázsolta őket, csak kín lenne a külsődleges, és minden erejükkel küzdenének ellene, hogy az istenit hallgatásra bírják – mert külsővé akarnának válni. Utóbbiak azért tudtak itt kitartani, mert a természet – degeneráltsága ellenére – rengeteg isteni kedvességet (*göttlich Mildes*) tartalmaz, amely úgy hat rájuk, mint a balzsam. E kedvesség segítségével feltöltik lelküket külsődleges dolgokkal és ettől szétszóródik a figyelmük (*zerstreuen*). Azonban, ha a külső dolgokat kedvelő, a belsőleges dolgok ellen küzdő lények olyan helyre kerülnek ahol semmi „külső” nincs, akkor lét és nemlét között rekednek (*zwischen Sein und Nichtsein*), ezek között lebegnek. Mivel nem tudnak létezővé válni, a halál által elválasztva a nemlétezésben ragadnak. Mindent megtesznek, hogy fájdalmukat és szenvedésüket enyhítsék, de valahányszor fel akarnak emelkedni, visszasüllyednek. A képzelet segítségével belépnek e világba, de rájönnek, hogy itt nincs számukra semmi, hogy eltévedtek. Ekkor szerencsés esetben egy felső segítség, egy korábban megboldogult hívása (*Hülfe oder der Ruf eines vorangegangenen Seligen*) megmutatja nekik a helyes utat: ez az elért állapot a *lélek megtisztulása* (*Seelenreinigung*).

Haláluk után csak azon kevesek lesznek felmentve azonnal, akik mérhetetlenül tiszták és a földi dolgok iránti szeretettől mentesek voltak. Rajtuk kívül mindenki más, azok is, akikben a jót elnyomta a világ, de nem volt gonosz gondolatuk (*böser Wille*), sok téves gondolattal és hiúsággal (*Eitelkeit*) kerülnek a másik világba, ezért sokáig tisztulniuk kell. Ez a megtisztulás fájdalmas, mert a lény görbesége görbesége (*Krümme* [angolul *bend*]) ellentétbe kerül az egyenletességgel (*die Gleichheit*), amelyet át kell venniük. Ezen kívül a lélek szokásos, átlagos jellege (*angewontliche Beschaffenheit*) is összeférhetetlen Isten feddhetetlenségének fényével (*das Licht der Lauterkeit Gottes*).³²

³² Fontosnak tartottam, hogy *Steinkamp* angolfordításából kiemeljem a fontosabb kifejezéseket, melyek annyira árnyaltak, hogy nehéz magyar szinonimát találni rájuk.

Tiszta és tisztátalan transzcendens-élménye

Úgy tűnik az eddigiek alapján, hogy tiszta és tisztátalan (*der Reine und Unreine*) más és más helyre kerülnek. Halálunk után láthatatlan birodalomba lépünk, melyben több egyéni birodalom és különbözőfajta világ található, melyek akár egy egész nemzedéknek is tartózkodóhelyei lehetnek.³³ Hogy megértsük az elbeszélőnek a kisebb birodalmakról való beszédét, korábbi beszédéből idéznék, egy kitérőből. Ebben azt mondta, hogy vannak dolgok, melyek a látható világban vannak, mégis láthatatlanok számunkra (betegség, levegő, szag, hang). Az ilyen érzékfajtáknak, mint például a hangnak (*Schall*), megvan belül a maguk „birodalma” (*Reich*), mely megmarad nekik és nem elegyedik mással.³⁴ Azonban nem csak aközött van eltérés, hogy melyik lélek hova kerül, hanem a mód között is, ahogyan ki-ki felszabadul. Ugyanis nem minden lélek szabadul fel rögtön a Földről, hanem lépésenkénti spiritualizáción, átszellemülésen (*stufenweise Vergeistigung*) keresztül éri el az „érzékfelettit” (*Übersinnliche*) – ez a *transzcendens*.

Azokat, akik a külső természet törvényeit követve éltek, bátran és megfontoltan, befogadja egy béke-világ (*Welt des Friedens*), a megboldogultak egy szigete (*Eiland der Seligen*). Az a legvalószínűbb, hogy mindenki a maga hite szerint éli meg ezt a pillanatot. Akik például az Istenhez vágyakozva halnak meg, vagy Istenért kiáltanak – mert csak ő gyógyíthatja meg őket – haláluk után istenükhöz térnek. Más történik azokkal, akik addig a külső természettel közösségben voltak, és Istentől elrugaszkodott, istenverte, nyomorult (*gottvergessen*) életet éltek. Ők a nyugalom földjén lesznek „megtartva” (*in einem Land der Stille aubehalten*), s itt egy fájdalom nélküli, árnyékszerű (*schattenähnlich*) életet élnek, amíg felébred bennük egy magasabb ottlétre, létre (*Dasein*) való szándék – vágy (*Trieb*).

Az elbeszélő ezeket az elképzeléseket a tömeg vizsgálatából és az Ószövetségből ismert Pokol képéből (egy pihenőhely, mely nem engedi el lakóit) nyerte. Összegezve úgy tekint a halálra, mint egy hatalomra, erőre (*Gewalt*), melyet az ember emelt-hívott a realitásba–valóságba akkor, amikor a „külső természetbe visszaesett” és fejlődése felemelte a szellemibe. Ez a valóságba emelt erő a teremtmények hordozója Isten akarata szerint, s bár nem pusztította el őket, de fogva tartja a halálban azok kivételével, akiket Isten elvett tőle. A fogságban lévők akkor fognak kiszabadulni, amikor Isten meghajol a mulandó, lesüllyedt és halandó természet előtt, hogy *kötélék* legyen a szellemi és a természeti élet között. A

³³ „...in dem unsichtbaren Reich, in das wir nach dem Tode eintreten, viele einzelne Reiche und ganz verschiedenartige Welten sich befinden können, deren jede der Aufenthaltsort eines oder gewisser Geschlechter sein kann...”

³⁴ „...daieß alles, sage ich, obschon im Sichtbaren liegend, uns völlig unsichtbar und verborgen ist, und jedes Wesen der Art, z. B. der Schall, ein eignes Reich innenzuhaben scheint, das ganz für sich bleibt, und sich mit keinem andern vermischt...”

Mennysország – az igazi szellemvilág –még egyszer kinyílik mindenki előtt majd másodjára is elszakad a Föld és a Menny közötti kapcsolat.³⁵

A filozófiai művek nyelvezete – a Mennysországról

Clara egy filozófiai mű lapozása után indítja el a beszélgetést arról, hogy a filozófiai művek többség miért annyira nehezen érthető. Az elbeszélővel egyetértenek abban, hogy a legmélyebb gondolatokat kell a lehető legtisztábban megírni, hogy az egyszerű ember is megértse. Clara szerint a nép egyszer felismeri majd, hogy a filozófusok a nemzet „sója”, és szemükre vetik majd, hogy nem teljesítik feladatukat: *Ihr sollt das Salz eurer Nation sein; warum salzt Ihr uns denn nicht?*

A mű végéhez közeledve, a következő beszélgetésben Clara a tenger képére (*das Bild des Sees*) tereli szót, mely a szellemélet témájáról jut az eszébe. Az elbeszélő szerint, a tenger a mulandóság, az örök nyugalom és a magány, az elzárkózás jelképe.³⁶ Clara tovább fűzi mondandóját, és felteszi utolsó kérdését az elbeszélőhöz: *können Geister auch in einem Ort sein?* Kérdését azzal indokolja, hogy az elbeszélő rengeteget beszélt a láthatatlan különböző területeiről és vidékeiről. Szó esett olyan középső helyekről is, melyek a számunkra látható és a teljesen láthatatlan világ között találhatók, és egy hatalmasabb helyről is, ahova rögtön haláluk után csak nagyon kevesek kerülnek. Azonban a Mennysországról eddig nem sok szó esett.

Az elbeszélő megosztja Clarával elgondolását, és úgy próbálja alátámasztani a Menny létezését és szükségességét, hogy nem tartja lehetségesnek a teremtmények – köztük az ember – önmagában lévő halhatatlanságát. Elmondása szerint mindannyian csak egy másik dolgon belül lehetünk halhatatlanok, mely maga Isten. Istenről pedig azt szokták mondani, hogy Ő maga a Menny.³⁷ Biztosat azonban csak nehezen állíthatunk a Mennyről, mert nem tudjuk, meddig tart a látható világ, hol kezdődik a csillagos ég. Az orvos máshogy gondolkozik a határok fontosságáról, csak az egybefolyó dolgok közötti határok meghatározása szükséges, az ellentéteseké felesleges. Így például a két világ határát nem szükséges meghatározni. Az elbeszélő azonban rámutat, hogy a szellemvilág legalább annyira reális, mint a földi világ, hiszen halálunk után szellemünket valami fizikai is követi a másik világba. Ezek alapján nem tekinthetjük a két világot ellentétnek, ezért fontos a határok megtalálása. A szellemvilág a

³⁵ „...da wurde der Himmel, die wahre Geisterwelt, aufs neue allen geöffnet, und zum zweitenmal der Bund zwischen Erde und Himmel geschlossen.”

³⁶ „Der See ist ein Bild der Vergangenheit, der ewigen Stille und Abgeschlossenheit.”

³⁷ „...wie ja viele auch gesagt, Gott selbst sei der Himmel und Ort der Geister, oder seine Herrlichkeit sei es.”

maga nemében ugyanannyira fizikai is, mint amilyen mértékben e jelenlegi fizikai világ szellemi is.³⁸

A két világ kapcsolata

A két világ nem volt kezdetektől elválasztva egymástól. Elkülönülésükhöz az erő isteni káosztól való elválasztása, és az erő felosztása vezetett. Kialakult az univerzum két oldala, s ha az egyik oldalon a földi „durvasága” eléri maximumát, akkor a másik oldalon a tiszta démoni, szellemi (*rein Dämonische, Geistige*) kell, hogy uralkodó legyen. Utóbbi is elért egy rendkívüli fokot, és itt van az átmenet a tiszta szellemibe.

Azonban, feltételezzük, hogy az univerzumból egy későbbi romlás során szakadt le egy rész, ami nem süllyedt le teljesen, hanem egy magasabb célokhoz használható anyaggá (*Stoff*) vált. Egy új elválasztási módon keresztül a halott és „a még élő” ellentétbe kerül. Ám a leszakadt rész tulajdonképpen egy új fejlődés (*Entwicklingsgang*), melyen keresztül a züllött elemből (*verdorbenes Element*) is lehet mennyei gyümölcs (*himmlische Früchte*).

A két világ tehát az isteni rendeltetést követve ismét eggyé válik, és ebbe az egyesült tiszta világba – a Mennybe – a halálon keresztül jutunk el. A Menny áthatol mindenben és mindenütt jelenlévő (*allgegenwärtig*). Mind a Föld mind a Menny emlékszik hajdani egységükre, ezért egymást keresik (*suche eins das andere*). Az elbeszélő szerint a szellemvilág sokban különbözik a fizikai világtól, ugyanakkor sokban hasonlít rá, ezért lehet, hogy a kettő nem egészen ellentétes. Ami a látható világban *erőtlen, szenvedő, testi* dolog, az a láthatatlan világban *aktív, erős és szellemi*.

A Mennyben harmónia van, mivel a külső a belsőnek alá van vetve. Ebben a világban minden már örök és isteni kedves (*Liebe*) megtalálja a szeretettjét, nem csak azt, akit a földön megismert, hanem az ismeretlen is, aki után egy szeretetteljes lélek igazán vágyhat.

Ekkor egy hölgy jár arra és elmeséli a szereplőknek, hogyan menekült meg fia a haláltól egy szent közbenjárásának köszönhetően. Felvetül a hit témája, és Clara nem érti, miért nyílik meg olyan nehezen az emberi belső, amikor benne van egy állandó kapcsolat egy magasabb világgal.³⁹ Az elbeszélő úgy érvel, hogy ez egy *ajándék*, amit csak azok kaphatnak meg, akik nem keresik és türelmes, jámbor lelkűek. Ezért lehet jobb, ha egyáltalán nem is akarunk kapcsolatba lépni a szellemekkel. Ezzel szemben Clara úgy véli, hogy a szellemmel való találkozás vágya túl intenzív. Az elbeszélő ekkor kiemeli, hogy talán az elhunytak sokkal

³⁸ „... jene andere oder geistige Welt in ihrer Art ebenso physisch sein, als dies gegenwärtige physische Welt in ihrer Art auch geistig ist?”

³⁹ „Warum aber geschieht es so selten, sagte Clara, und scheint so schwer zu sein, daß dem Menschen sein inneres eröffnet werde, wodurch er doch in beständiger Beziehung mit einer höheren Welt steht?”

bensőségebb kapcsolatban vannak velünk, mint azt hinnénk, és gyászunk nyugtalanítja őket. Ez azért lehetséges, mert halálunk után marad bennünk *együttérzés* a föld iránt, és az elválás érzését is megőrizzük.

Látszólag az eddigi gondolatmenet alapján a Föld nem kap központi szerepet az életünkben, de ez nem igaz. Egy körforgáson, a teremtesen (*Schöpfung*) keresztül a két világ eggyé válhat, és ebben az eggyé válásban akkor érheti el igazi célját (*wahres Ziel*), ha a szellemi *bis zum Körperlichsten* a testi pedig *bis zum Geistigsten* emelkedik. A teremtő folyamat addig nem nyugodhat, amíg a legfelső a legalsóhoz nem ér, és az első az utolsóvá, az utolsó elsővé válik.⁴⁰

Az orvos ezen a ponton felveti, hogy talán nem a Föld a legmélyebb, testi pontja a világmindenségnek (*der tiefeste und körperlichste Punkt des Weltganzen*). Az elbeszélő elismeri, hogy a legkülsőbb pontot nem okvetlenül egyetlen bolygó alkotja, de a legalsóbb (*unterste*) bolygók az „uralkodó testi” területéhez (*die Region der herrschenden Körperlichkeit*) tartoznak.

⁴⁰ „Denn eher kann die Schöpfung nicht ruhen, bis das Oberste wieder zum Untersten gekommen, und es gilt auch hier, daß die Ersten die Letzten und die Letzten die Ersten werden müssen.”

Schelling filozófiai álláspontja

Schelling lépésről lépésre építi fel filozófiai gondolatmenetét. Meghatározza az embert felépítő *test – szellem – lélek* hármast, a közöttük lévő összetett kapcsolatot. Tulajdonképpen a mű legfontosabb kérdése, hogy a halottaink hatással vannak – e ránk és, hogy nem szakadnak – e el tőlünk? E kérdésre csak a mű vége felé kapunk választ, előtte az alapvető kérdések kerülnek megválaszolásra. Megszületik a halál pozitív értelmezése, a szellemi világba való átmenet képe, mely lépésenként történik. A halált, mint a testnek szellemiben való feloldódásaként definiálja. Ebben a feloldódásban az ember szellemének kettősége, és ezáltal a test kettősége játszik fontos szerepet. A halál kapcsán tehát nem csupán a test szellemivé válásáról van szó, hanem a *test szellemi oldalának* előtérbe kerüléséről. Schelling a testet *külső* és *belső* egységének tekinti, és míg a halálban a külső szétesik – felemésztyődik a belsőben, a belső – a test szellemi oldala – kiszabadul.

A külső, azaz testi feloldódása ellenére a lélek megőrzi *személyiségét* – éppen ezért lehet a halál *pozitív* átmenet. A szellemibe való beleolvadás során megőrizzük önmagunkat, és az ember három alkotója közül egy sem vesz el.

Schelling először bebizonyítja, hogy szeretteink megőrzik személyiségüket a halál után, majd rátér a fő kérdés megválaszolására. Szerinte az elhunytak nem hagynak el teljesen bennünket, érzik, amit mi érzünk, gyászunk és érzéseink megérintik őket.

Összegezve Schelling sikeresen áthidalja azt a szakadékot, amelyet a halál teremtett közte és Caroline között. Sikerül magának is alátámasztania, hogy szerette emlékszik rá halála után is, és, hogy találkozhat majd vele. Az újbóli találkozás, a jövőbeli egyesülés reménye megnyugtató lehetett és lehet minden gyászoló számára. Schelling vélhetően elér gyászfolyamatának végére, képes elbúcsúzni és „továbbélni”, gyásza beteljesül.⁴¹

⁴¹ „A gyász az az érzelem, amellyel búcsút veszünk, feldolgozhatjuk egy derékba tört kapcsolat problémáit, s amelynek segítségével a kapcsolatból, valamint partnerünk tulajdonságaiból a lehető legtöbbet a magunkévá tehetünk, hogy megújhódott identitástudatunkkal és világlátásunkkal képesek legyünk a továbbélésre.” Verena Kast: *A gyász: egy lelki folyamat stádiumai és esélyei*, Ford.: Mérei Vera, 10.o.

Bibliográfia

- AA ("Akademie-Ausgabe"): F. W. J. Schelling: *Historisch-kritische Ausgabe*. Reihe I: Werke; Reihe III: Briefe. Im Auftrag der Schelling-Kommission der Bayerischen Akademie der Wissenschaften hrsg. von H. M. Baumgartner *et al.* Frommann-Holzboog, Stuttgart, 1976–
- Angyal Eleonóra és Polcz Alaine szerk.: *Letakart tükör*, Szekszárd: Helikon Kiadó, 2001
- Arszenyij, Gulyga: *Schelling*, Ford.: Boldog Gyöngyi, Budapest: Gondolat, 1987
- Bányai Éva–Varga Katalin szerk.: *Affektív pszichológia*, Budapest: Medicina Könyvkiadó, 2013
- Boenke M.: *Schelling, Natur- und Transzendentalphilosophie*. München: dtv, 2001.
- Boros G., szerk.: *Filozófia*. Budapest: Akadémia, 2013.
- Brauner, Wolfgang: Über das Wissen um den eignen Tod, Nankai Universität, Tianjin, China, <http://www.heidelberger-lese-zeiten-verlag.de/archiv/online-archiv/brauner.pdf>
- Csejtei Dezső: *Az egzisztenciálfilozófiák haláltipológiájáról*, <http://epa.oszk.hu/02000/02002/00008/pdf/>
- Csejtei Dezső: *Filozófiai metszetek a halálról*, Budapest, Pallas Stúdió-Attraktor, 2002
- Dieter, Heinrich: *Konstellationen*. Stuttgart: Klett-Cotta, 1991.
- Gyenge Zoltán: *Schelling élete és filozófiája*, Máriabesnyő – Gödöllő: Attraktor, 2005
- Frank, M. *Schellings ausgewählte Werke*. Frankfurt: Suhrkamp, 1985.
- Heidegger, Martin: *Schelling értekezése az emberi szabadság lényegéről, 1809*, Ford.: Boros Gábor, Budapest: T-Twins Kiadó, 1993
- Jaspers, Karl: *Schelling. Größe und Verhängnis*. München–Zürich: Piper, 1986.
- Johannes, Jost: *Die Bedeutung der Weltseele in der schellingschen Philosophie im Vergleich mit der platonischen Lehre*. Neuendorff: 1929.
- Kast, V.: *A gyász: egy lelki folyamat stádiumai és esélyei*, Ford.: Mérei Vera, Budapest: Park Könyvkiadó, 2009
- Novalis-A. Schlegel-F. Schlegel-Tieck: *A jénai iskola (Német Romantika)*, Populart füzetek sorozat, Ford.: Lator László és Garai Gábor, 1994, <http://mek.niif.hu/04300/04349/04349.htm>
- Pilling János (szerk.): *A halál és a haldoklás kultúrantropológiája*, (Szöveggyűjtemény), Budapest : SOTE Képzéskutató, Oktatástechn. és Dok. Közp.
- Plitt, G. L.: *Aus Schellings Leben, in Briefen*, Leipzig: Verlag von S. Hirzel, 1869
- Polcz Alaine: *Együtt az eltávozottal*, Pécs: Jelenkor Kiadó, 2005
- Schelling, Friedrich, W. J.: *A művészet filozófiája*, Ford.: Révai Gábor, Budapest: Akadémia Kiadó, 1991
- Schelling, Friedrich, W. J.: *A transzcendentális idealizmus rendszere*, Endreffy Zoltán örökösei, Szeged: Lectum Kiadó, 2008
- Schelling Friedrich, W. J.: *Filozófia és vallás, 1804*, Ford.: Weiss János, Máriabesnyő: Attraktor, 2012

Schelling Friedrich, W. J.: *Filozófiai vizsgálódások az emberi szabadság lényegéről és az ezzel összefüggő tárgyakról*, Ford.: Jaksa Margit és Zoltai Dénes, Budapest, T-Twins Kiadó, 1992

Schelling, Friedrich, W. J.: *Von der Weltseele* = AA, vol. I/6

Schelling, Friedrich, W. J.: *Clara or, On Nature's Connection to the Spirit World*. Ford.

Schulz, Walter: Szabadság és történelem Schelling filozófiájában. In: F. W. J. Schelling: *Filozófiai vizsgálódások az emberi szabadság lényegéről és az ezzel összefüggő tárgyakról*. T-Twins Kiadó, Budapest 1992.

Walther, Rehm: *Der Todesgedanke in der deutschen Dichtung vom Mittelalter bis zur Romantik*, Halle, Max Niemeyer, 1928

Weiss János: *Mi a romantika?: filozófiai tanulmányok*, Pécs : Jelenkor Irodalmi és Művészeti